

НЕГАТИВНИ ТЕНДЕНЦИИ ЗА ЦЕНТРАЛНИТЕ СИЛИ В КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В КОНТЕКСТА НА БЪЛГАРСКОТО УЧАСТИЕ 1916 – 1918 г.

Радослав Мишев

NEGATIVE TRENDS FOR THE CENTRAL POWERS AT THE END OF THE FIRST WORLD WAR IN THE CONTEXT OF THE BULGARIAN PARTICIPATION 1916-1918
Radoslav Mishev

Abstract: The author examines the role of propaganda, the collapse of the rapid war plan, the transformation of the conflict into a total war, the shortage of allies for the Central Powers, the transition to the supremacy of the Agreement in 1918, with a focus on the negative effects of the Bulgarian participation. Bulgaria met its commitments to the Central Powers in a dignified manner, but the main trends of the development of the war became unfavorable for all countries of the coalition. Unlike the imperialist forces, Bulgaria fought for its national unity, but had joined a losing imperialist group.

Keywords: Total War, Central Powers, King Ferdinand, Dobro pole

<https://doi.org/10.46687/OPXR6684>

Отминалият стогодишен юбилей от Първата световна война за пореден път демонстрира нестихващи дискусии между историографските школи на различните страни участнички, нови мнения, нови документални публикации и др. Радваща е тенденцията на постепенно изживяване на традиционната конфронтация между историците на победилите и загубилите държави и наличието на по-обективни исторически изследвания. Това обаче не означава, че не продължават изследванията в защита на държавите, получили изгоди след края на войната. Досега историографията на Първата световна война поставя акцентите върху дипломатическата предистория и подготовка, тенденции и етапи в развитието на военните действия, социално-политически аспекти и последиците от Първата световна война. В България широк кръг изследвания са посветени на българското участие в световния конфликт. В сянка остават други не по-малко важни тенденции в развитието на войната, особено в контекста на участието на България. Разбира се, по темата за Световната война има многобройни по време и тематика изследвания. Затова посочвам само примерна поредица от по-нови, които в различна степен са използвани в моята работа – Markov 1995; Pchev 1990; Mishev 2016 127-214; Münkler 2014; Klark 2015; Stivansan 2008; Liddel 2009; Riyd 2012; Kartar 2010; Dzholl 1998; Hesus 2012. В тази статия правим опит в синтезиран вид да открием основните негативни тенденции в края на Световната война с оглед на българското участие с акцент върху неблагоприятните последици от тях върху българските планове и надежди.

* * *

От древни времена пропагандата е важно средство за политическа и идеологическа манипулация. Обикновено целите са да се въздейства върху поведението и мнението на хората в обществото по отношение на кауза или позиция, които облагодетелстват личност или дадена група. Понякога

пропагандата цели оформяне на обществените нагласи спрямо интересите на съответната нация, група държави или военнополитическа коалиция. Често пъти вместо доказани и безпристрастни факти се разпространява съзнателно манипулирана информация, а във военно време предоставянето на по-обективна информация се санкционира. Когато има възможност информацията да не се хареса и възприеме от обществото, тя следва да бъде предложена по начин да въздейства и бъде приета. През Първата световна война печатът е основно средство за въздействие върху обществените нагласи. Той се характеризира с прекалена патриотична екзалтация, а част от българските вестници се оказват обвързани идейно и финансово с чужди интереси. Например руската легация мотивира финансово вестниците „Свободно мнение“, „Балкански сговор“, „Заря“ и др., докато германските и австро-унгарски парични субсидии се насочват към „Камбана“, „Утро“, „Дневник“ и „Балканска поща“. Използват се карикатури, патриотични стихове, снимки, кореспонденции от фронта. Въвежда се и военна цензура, действаща чак до 1922 г. (Petkova 2016: 166-172).

Първата световна война е първият мащабен военен конфликт, в който организираната масова пропаганда придобива такива огромни мащаби и по такъв начин откроява първата важна тенденция. При нея правителствата систематически правят пропаганда, за да манипулират общественото мнение. Пропагандата продължава по време на войната и има за цел да разпали ненавист към противника, идеализира своите военни успехи или представя пораженията като такива. Същевременно плаши своето общество с последствията, ако загубят войната. Всичко това се прави с цел да се поддържа бойният дух и да застави своите мобилизирани граждани, като преодолеят обяснимия страх от смърт и наранявания, да се сражават докрай. В това отношение пропагандата и натискът с военното законодателство вървят ръка за ръка. Планомерно се посочват зверствата на противниковите армии и усърдно се експлоатират патриотизмът, национализмът и героичните исторически факти. Паралелно с това една от първите задачи е да се въведе строга цензура и репресивно военно законодателство, предвидено за извънредно или военно положение. Многобройните армии се контролират от военните съдилища и военната полиция. Мирновременните конституционни права и норми са спрени за годините на войната. Например в Германия командирите на армейски корпуси вземат под свой контрол държавната администрация и въвеждат цензура. Журналистите получават възможност да общуват само с високопоставени или делегирани офицери и командири. През 1917 г. в САЩ се формира Комитет за обществена информация, който пропагандира идеята САЩ да защитят Европа от германските сили. Същевременно воюващите сили полагат усилия да обосноват документално своето участие във войната, разбира се, с тенденциозен подбор на фактите. На 4-и август 1914 г. е издадена немската „Бяла книга“, последвана на 1 декември същата година от „Жълта книга“ във Франция. Следва британската „Синя книга“, „Оранжевата книга“ в Русия, „Червена книга“ в Австро-Унгария. Подобни сборници с документи се издават в Белгия и Сърбия. Още през 1914 г. премиерът на Сърбия Никола Пашич възлага на криминалиста В. А. Рейс да разследва репресиите на австро-унгарските войски на сръбска територия. Силно пропагандно въздействие упражняват лозунгите на съветската власт след 7 ноември 1917 г. „мир без анексии и контрибуции“ и „право на самоопределение

на народите“. Мощен пропаганден инструмент стават „14-те точки“ на американския президент У. Уилсън за следвоенно устройство на света, които са подготвени и лансирани и с цел да неутрализират, доколкото е възможно, призивите на съветската власт²¹.

Поразително приложение имат някои стари политически доктрини като тезата на италианския теоретик на национализма Енрико Корadini за плутократическите и пролетарски нации, за елементите на расизъм в книгата на полковник Валтер Николай „Тайните сили“. В общественото мнение се пропагандират и създават нагласи за неизбежността и цивилизационната роля на колониалните завоевания. В това отношение особено се открояват творбите на Ръдиард Киплинг, поет на британския колониализъм и ролята на белия човек. Киплинг ще трябва да плати за своите идеи, тъй като неговият син не пожелава да отиде доброволец в Първата световна война, но под натиска на баща си се записва и загива на фронта. Широко разпространение в немскоезичния свят добиват концепциите за „жизненото пространство“ и „дранг нах остен“. Те са толкова устойчиви, че се експлоатират много активно и от нацистите. Известният началник на германското военно разузнаване през Световната война полковник Валтер Николай пише: „Ние водихме борба за свобода и независимост на нашия народ, за обезпечено късче хляб, за нашето бъдеще, за честта на нацията“. Народи, които не държали на своята чест, рано или късно губели своята свобода и независимост. Според него, когато се води борба за съществуване, „всички съображения за хуманност и естетика“ отпадат. Евреите били измислили естетиката. А според генерал Х. Молтке младши хуманност е най-бързо да се справиш с врага. По думите на полковник В. Николай пропагандата трябва да е обръната категорично към простите маси, тъй като интелигенцията или тези, които се наричали интелигенти, се интересували от научни изследвания. Също така масовата пропаганда не трябвало да е много сложна (Nikolay 2005). Историята на Първата световна война показва, че твърденията на полковник В. Николай за целите на войната са подвеждащи, защото действителните причини са съвсем други. Има логика в твърдението към кого следва да бъде насочена пропагандата.

Важна част от пропагандата за военно решение на споровете е идеята за бързите войни. Под влияние на бързите войни за обединение на Германия и Италия и войните на Балканите в края на XIX и началото на XX век се възприема, че, благодарение на доктрината за интензивните и кратки войни, възможностите за скоростно дислоциране на войските на предполагаемия основен театър на военните действия, новите оръжия и др. военното решение е приемливо за решение на спорните въпроси с допустими не толкова много жертви. Пропагандна, документална и военно-стратегическа фиксация на тази доктрина става знаменитият германски военен план „Шлифен“ за война на два фронта и думите на генерал Молтке младши, че войната ще завърши победоносно за Германия до „есенния листопад“. Всичко това се съчетава с идеята за силата и непобедимостта на германската армия. При избухването на Голямата война се виждат много добрите резултати от предвоенната пропаганда. Както пише

²¹ Източник: <https://gaz.wiki/wiki/ru/propaganda_in_World_war_1_Propaganda_v_Pervoy_mirovoy_voynе> (status 9.06.2022).

Миранда Картър, в Лондон, Берлин и Санкт Петербург владетелите са приветствани от огромни тълпи. Мобилизираните войници маршируват по килими от цветя и всички партии декларираат пълна подкрепа за войната. Един германски вестник пише, че войната обещава „възкръсване, прераждане на нацията“ (Kartar 2010: 466-467). Първата световна война жестоко опровергава тази теза. Това, което е било възможно в предишните години, не може да се повтори при новите условия. В заключителния етап на войната, тъй като са се провалили предишните доводи, основният мотив в пропагандата на Централните сили е идеята за „непобедимостта“ на германската армия. По подобен начин след провала на светкавичната война през Втората световна война нацистка Германия зомбира обществото с твърдението, че победата ще дойде чрез новото тайно оръжие на Третия райх.

В разгара на войната в официалната държавна пропаганда активно се включва и филмовото изкуство. Типичен пример за това е съвместната германско-австро-унгарско-българска филмова продукция на пълнометражния игрален филм „Богдан Стимов – из великото време на България – патриотичен спектакъл“. Оригиналнен е подходът в някои от ролите да играят съответните действащи лица от царското семейство. Цар Фердинанд е първият европейски монарх участник в игрален филм. Във филма също така се включват царица Елеонора и княгините Евдокия и Надежда, играейки себе си. Сюжетът е изключително патриотичен и съответстващ на духа на времето и настроенията на българското общество, като проследява живота и съдбата на семейство македонски българи. Логично е в такова военно време българските държавници да използват това произведение за пропагандни цели, каквато вече е и налагащата се европейска практика. По думите на П. Стоянович филмът обслужва не само благотворително, но предимно пропагандно-държавническата кауза и международна защита на българските национални интереси. На 13 януари 1917 г. германското Главно командване създава Bild – und Filmamt. В експлоатацията на седмото изкуство за военната пропаганда и психологическа война в собствената държава се включва и пълководецът Ерих фон Лудендорф, който през същата година създава UFA, мащабен и контролиран от държавата филмов концерн. Подобни инициативи се наблюдават и в други страни (Stoyanovich 2019: 199-205).

Всъщност така се проявява **втората важна тенденция – пълният срив на тезата за бързата война още в началото на световния конфликт чрез битките при р. Марна и Източна Пруссия**. От есента на 1914 г. на Западния фронт Първата световна война се превръща в тежък, позиционен и явно продължителен конфликт, в който успехът за която и да е коалиция ще зависи от ресурсите, наличието на повече и по-силни съюзници и от волята за борба. Що се отнася до България, ако през 1914 г. все още е трудно да се прогнозираат военните действия, през следващата година вече е ясно, че тезата за бърза победоносна война е претърпяла пълен провал. Затова по-нататък пропагандата на Централните сили поставя акцента върху огромните възможности и „непобедимост“ на германската армия. След включването на България в Първата световна война на 1 октомври 1915 г. и бързия разгром на Сърбия българската армия също започва тежка и продължителна позиционна война на македонския фронт с отделни частични настъпления и оттегляния. За разлика от това, военната кампания срещу Румъния през есента на 1916 г. има характер на маневрена война.

От тук следва третата тенденция – **постепенното, но перманентно хлъзгане към крайното напрежение на тоталната война**. Никое от управляващите държавни ръководства обаче не желае продължителната и тотална война. Причината е проста. Въпреки че всяка война винаги крие неизвестности, тоталната война подлага на такива огромни изпитания държавата и нацията, че прави нейния завършек във висша степен рисков и още по-неизвестен. Ако битките при Вердюн и Сома през 1916 г. се явяват белези на тоталния военен сблъсък, продоволствените кризи, международните и социално-политическите противоречия стават буреносните облаци на нещо тревожно и съдбоносно. При условията на изключителните човешки загуби и икономически напрежения воюващите държави се нуждаят от все повече войници. В последна сметка всичко това довежда воюващите страни до „червената линия“ на своеобразен праг на приемливостта на войната като средство за постигане на определени цели. В многочислените европейски армии са мобилизирани огромната част от младежите и младите мъже, които в мирния живот са привърженици на различни политически идеи и партии. Дори понякога присъди на затворници се заменят с изпращане на фронтната линия. Въпреки дейността на патриотичната и военна пропаганда, както и на военно-полевите съдилища, към 1917-1918 г. заплахата от масово неподчинение става все по-реална. Колапсът в Руската империя довежда до Руската революция, масовото неподчинение на войниците на Източния фронт, болшевишкия преврат и излизането на Русия от войната. На фронтната линия пехотинците прерязвали кабелите, свързващи техните позиции с артилерийските батареи. Освен това голяма част от руските войници декларират, че „не ще останат повече от месец на фронта, а ще си отидат по домовете си“. Подобни внушения руските революционери отправили към представители социалисти от съглашенските войски на Западния фронт. Френски войници социалисти се поддават на тази пропаганда, докато британските проявяват устойчивост (Chernin 2015: 293-294). Ексцесии на неподчинение има и в други армии. През цялата 1918 г. съветските дипломатически куриери от Москва до Берлин перманентно пренасят големи пратки печатни материали с революционна пропаганда, които съдействат за радикализирането на германското общество (Nikolau 1928: 167). Следват бунтове и в други страни и армии. В края на Първата световна война избухват национални и социално-политически революции в Австро-Унгария, Германия. Някои от тях придобиват неочаквана и нова социално-политическа окраска като съветските републики в Унгария и Бавария, Ноемврийската революция в Германия. Подобни събития засягат и прекъсват българското участие в Първата световна война. Пробивът на съглашенските войски на Добро поле на 15 септември 1918 г. довежда до Войнишкото въстание, Радомирската република, подписването на Солунското примирие и абдикацията на цар Фердинанд от престола в полза на престолонаследника княз Борис Търновски. Началникът на германското военно разузнаване полковник Валтер Николай, въз основа на сведенията на своите агенти, изтъква като причини пропагандата на земеделци и социалисти, както и завръщането на техни дейци от чужбина. Според него още през лятото на 1918 г. войници на Южния фронт открито предупреждавали своите офицери, че ако до Димитровден не се сключи мир, те ще напуснат фронта. Според полковник В. Николай богатите фамилии в България симпатизирали на Съглашението, което постигнало значително политическо влияние. По неговите

пресилени думи ударът на солунската армия на Добро поле на 15 септември 1915 г. заварил един вече напуснат фронт и това представлявало чисто политическа победа и измяна от страна на българите (Nikolay 2005; Nikolay 1928: 94).

Австро-унгарското разузнаване също отбелязва, че Руската революция от 1917 г. въздейства върху българското общество и войниците на фронта. Усилвала се пропагандата на аграрната и прогресивно-либералната партия, като социалистическата и пацифистка агитация се разпространява в армията. Социалистът Георги Кирков се връща от Стокхолмската конференция на социалдемократите и подема пацифистка пропаганда. Българите са настроени срещу Германия поради проблема за Северна Добруджа и изпитват сериозно недоверие към турската политика. Новата опасна тенденция се долавя и от цар Фердинанд, който още през 1917 г. споделя, за кой ли път, че ще абдикира. Като цяло нервността сред българския управляващ елит се усилва. На 28 юли 1917 г. цар Фердинанд телеграфира на началника на дворцовата канцелария Страшимир Добрович, че е ужасен от информацията в телеграмите до него от княз Борис, д-р Радославов и Добрович. Царят се заканва след като се завърне да уволни „този стар и непоправим антантист, русофил и демократ главнокомандующи“ генерал Никола Жеков. Засега обаче трябвало да се задоволят само с изпращането на генерал Луков от Главната квартира в Кюстендил на руския фронт. Монархът препоръчва предпазливост в отношенията с партийните шефове, както вече предупредил след падането на германския канцлер Бетман-Холвег. „Предвиждам скорошното ми отзоваване не само отгук, но и от почтената България“ (Iz tauniya arhiv 2001: 142-143). На 1 юни 1918 г. с присъщата си емоционалност цар Фердинанд полива със студена вода възторженото мнение на генерал-майор Петър Ганчев за победите на германците. Според царя благодарение на егоизма на генерал Ерих Лудендорф пета българска дивизия разполага само с 50 оръдия срещу 200 на френските и гръцките дивизии и без нито един германски войник. Благодарение на това цял български полк е бил унищожен при Хума-Яремница. Същевременно Германия щяла да умори българския народ от глад, тъй като не изпращат обещаните количества брашно. „На фронта глад и поражения, навътре в страната глад страшен, революцията на прага. Радославовия кабинет в срут, опозицията в пълно действие, а тесните на дневен ред“. Нека приятелите на генерал Ганчев в Главната квартира в Спа се гордеят с този велик успех (Iz tauniya arhiv 2001: 150-151).

Като цяло продължителната и тотална война не съответства на българските нагласи и ресурси за водене на война. Известно е, че когато през Първата Балканска война българските войски са на Чаталджа и Мраморно море, войниците често казват на командния състав „ние си свършихме работата, сключвайте мир“. Освен това за 6 години България участва в три войни, като само около една година се намира в мирен период. В този смисъл за България тоталната война е неблагоприятна тенденция на развитие на военните действия. Според Г. Марков „преходът от въоръжен народ към воюващо общество означаваше тотална война на издръжливост и изтощение“. За българския селски народ войната не бива да надвишава три годишни времена – от прибирането на реколтата до следващата жътва. Въпреки това българските воини издържах три войни на два фронта (Markov 1995: 276). През лятото и ранната есен

на 1918 г. обаче редица фактори практически обезсмислят българските военни усилия и се стига до колапса на част от Южния фронт.

Втората световна война също се води като тотална война, но за разлика от Първата световна война социално-политическите промени в края на войната довеждат до разделението на Европа и света на две политически системи. Формирането на бившата социалистическа система обаче става чрез външната намеса на съветските армии. През Първата световна война политическите партии на воюващите страни нямат такъв тоталитарен характер с цялостен контрол върху държавата и обществото и армията, както в тоталитарните държави през Втората световна война. Втората световна война е конфликт на идеологии и освен пропагандата тоталитарните и авторитарни страни разполагат и с по-мощен репресивен апарат. Затова държавните ръководства на воюващите страни във Втората световна война упражняват ефективен контрол до края на военните действия. Що се отнася до Великата война от 1914-1918 г., тоталната война предизвиква колапс и революции в някои държави и огромни затруднения в други. Развитието на тези събития в края на Първата световна война потвърждава прогнозите и надеждите на световноизвестни политици, публицисти и държавни лидери. Още през 1848 г. чешкият политик и публицист, създател на доктрината на австрославизма Франтишек Палацки твърди, че разпадането на Хабсбургската държава ще създаде вакуум в Източна и Югоизточна Европа, който ще бъде запълнен от Германия или Русия. Това предчувства американският президент У. Уилсън, който през Световната война чрез прокламирането на свободно-демократичното право на самоопределение на нациите искаше да даде тласък на многонационалните империи. Вл. И. Ленин със своята идеология се противопостави на онази на Уилсън, надявайки се конфликтът между Николай II и Франц Йозеф I да доведе до загиването на двете монархии. „Една война между Австрия и Русия бе много необходима за делото на революцията“. Хитлер също е против династията на Хабсбургите, тъй като смята, че тяхното управление води до славянизирание на империята и вреди на германската кауза (Herre 1978: 470-471).

Четвъртата тенденция се изразява в същността, особеностите и последствията от участието във военнополитически съюз и коалиционна война. Във военнополитическите коалиции и последвалите войни участват от две до десетки държави с различни интереси, тактики и стратегически цели. Във всяка такава коалиция има водещи държави и периферни по-слаби съюзници, като последните се ръководят в действията си от желанието да постигнат свои регионални цели. Това обуславя изключителните трудности при поддържането на коалиционната дисциплина и задължения, както и тайните опити за сепаративно бягство от войната при неблагоприятно развитие на военните действия. Най-трагичното събитие настъпва, когато „твоята“ коалиция е загубила войната и отечеството изпитва военнополитическа катастрофа със загуба на територии, икономически колапс, тежки човешки жертви и др. Коалицията на Централните сили се състои от три империи и едно балканско царство, които са постигнали съгласие за обща дейност като военен съюз, но имат различни интереси и цели. Османската империя, Австро-Унгария и България не се интересуват от френско-германските спорове за Елзас и Лотарингия, а интересите на България се концентрират в стремежа да се възползва от съюза, за да постигне своето национално обединение. Османската империя изпраща военни части на Западния

и Източния фронт, но София няма намерение и желание да се включва в такива ангажименти. Така нейните съюзници се съгласяват с нейната роля на Балканите, което се смята за достатъчно. Например България изобщо е далеч от колониалните и имперски спорове между великите държави. Това обаче по време на войната предопределя на България нещо като практически ограничен суверенитет. Само по себе си различните индивидуални цели и ангажименти на участниците са благоприятна предпоставка за избухване на разногласия и противоречия, за които са необходими само определена ситуация и повод. В това отношение е типичен спорът за Северна Добруджа. Всъщност трагичното се изразява в това, че самата същност на коалицията предопределя сериозни причини за противоречия. След като в София разбират, че са заложили и на губещата карта, се налага да изпият горчивата чаша докрай заедно със своите съюзници. През тези десетилетия въпреки обичайните различни въздействия държавните субекти суверенно решават да се включат в съответната коалиция, докато през Втората световна война сателитите на хитлеристка Германия се присъединяват към Трестранния пакт поради заплахи и натиск. Това ще улесни в морално отношение техните решения след приближаването на военната катастрофа Италия, Румъния и България да излязат от съюза с Германия и да се прехвърлят като нови съюзници на Антифашистката коалиция. Унгария по различни причини направи неуспешен опит. По такъв начин получават и прилични условия за мирни договори.

Следващата тенденция се вижда в изолацията на Централните сили и във фрапирания недостиг на съюзници. След избухването на Първата световна война от Централните сили отпадат бившите съюзници Италия и Румъния (през 1915 и 1916 г.), като на тяхно място влизат Османската империя (1914 г.) и България (1915 г.). Въпреки усилията на берлинската дипломация този недостатъчен състав остава до края на войната. Например през 1914-1915 г. се проявява ясна тенденция, на която не се обръща достатъчно внимание в София. В Централните сили остават три държави, докато Съглашението се разширява и на този етап достига 9 съюзници. В последна сметка срещу четирите държави от Централните сили воюват 30 страни и доминиони. Ако до 1915 г. е трудно да се прецени кой ще спечели, през следващите военни години тенденцията е явно неясна и неизгодна за Централните сили. Затова с всички дипломатически, разузнавателни и некоректни средства дипломацията на Централните сили, както впрочем и дипломатите на Съглашението, се стремят да привлекат нови съюзници. Те включват обещания за териториални придобивки плюс материална и дипломатическа подкрепа за българското националноосвободително движение в Македония, парични заеми, атентата в градското казино в София, военни доставки, разузнавателни услуги, примамливи лични финансови предложения и щедро финансиране на прогерманската преса в България. Германското разузнаване не се задоволява само с наличната прогерманска преса, но и субсидира издаването на нови вестници с цел да се пропагандира влизането на България във войната на страната на Централните сили. Например до началото на май 1915 г. генерал М. Савов, който е и маршал на двореца, получава и използва 400 000 франка за пропаганда в полза на Централните сили. Същевременно той настоява за допълнителни пари за основаните от него 6 вестника. Тъй като тогава София не е голям град, с оглед на секретността Савов иска парите да му бъдат предадени чрез германското посолство в Букурещ. В акцията активно се включва

германският разузнавач в София Лудвиг Розелиус, чиято кореспонденция с Берлин се реализира чрез германската дипломатическа поща. През март 1915 г. Розелиус отпътува от Берлин за София със строго секретна мисия до генерал Савов, като по пътя временно спира в Букурещ, за да съдейства за превода на пари за генерал Савов. На 2 май 1915 г. Розелиус телеграфира на германския държавен подсекретар на външните работи Алфред Цимерман, че поради съображения за дискретност и сигурност генерал Савов не се доверява на Кредитна банка и затова отклонява предложението да получи 1 милион франка чрез нея. Също поради съображения за сигурност генерал Савов не желае исканите 200 000 франка да му бъдат предадени чрез германския военен аташе в София, а от личните сметки на Розелиус или на германския посланик в Букурещ барон фон дем Бусше-Хаденхаузен. Германската кауза можела да разчита на началника на Генералния щаб генерал Климент Бояджиев и целокупното офицерство. Генерал Савов поканил Розелиус със съгласието на премиера д-р В. Радославов и по желание на царя (Arhivite 2002: 294-295; Kashirin 2014: 460-461; Arhivite 2002: 318-319, 323-324).

Разбира се, тази политика и практика не е само германски патент, защото към подобни методи прибегват и страните от Съглашението. Успоредно с това германският канцлер Бетман-Холвег перманентно бомбардира Главното командване в лицето на Хинденбург и Лудендорф с искания да спечелят някое по-съществено сражение на един от фронтовете, за да въздейства върху колебаещите се Румъния, България и Гърция. Подобни успехи на „непобедимата“ германска армия усърдно се експлоатират с цел да се спечелят съюзници. Специално внимание се обръща на Източния фронт, където освен сепаративен мир с Русия, Бетман-Холвег се надява да вкара най-после колебаещите се България, Румъния и Гърция в Централните сили (Münkler 2014: 302-305, 360). Така става с България, както и с привличането на Румъния към Съглашението след успеха на руската настъпателна операция през 1916 г., командвана от генерал Алексей Брусилев. Естествено да се разчита, че отделно спечелено сражение е гаранция за окончателна победа, е доста наивно и примитивно мислене, но в съответната пропаганда върши работа.

Разбира се, компетентните германски кръгове си дават сметка за неблагоприятното развитие на войната и след доста колебания консервативното управляващо държавно ръководство прибегва към отчаян и изглеждащ нелогичен ход. Със съдействието на германските власти Владимир Илич Ленин и около 70 негови привърженици са прехвърлени през германска територия, за да се доберат до Русия и да предизвикат революция. Крайната цел е излизането на Русия от войната и максималното концентриране на германските сили на западния фронт. Външно като че ли това дава ефект. На 3 март 1918 г. е подписан Брест-Литовският мирен договор, с който Съветска Русия излиза от войната и предоставя на Германия и нейните съюзници териториални и материални бонуси. Това обаче дава изненадващата последица на ефекта на бумеранга. Наистина доста германски и австро-унгарски дивизии са освободени от Изток, но все пак там трябва да се държат около 1 милион войници. На второ място от Руската революция идват крайно застрашителните за воюващите страни примамливи лозунги за „мир без анексии и контрибуции“ и „право на народите на самоопределение“. Съобразно с правилото, че лошото никога не идва само, вторият лозунг е охотно възприет от

Австро-Унгария и България трябва да полага неимоверни усилия да мотивира пред съюзниците и враговете, че тя води война за национално обединение и новите идеи не бива да я засягат. Това особено личи при работата върху Брест-Литовския и Букурещкия мирни договори. Условията обаче вече са силно променени. Все по-трудно става да се отстоява това, което е обещаavano на България при нейното привличане към Централните сили. Досадата от справедливите български искания особено се вижда в спомените на тогавашния общ австро-унгарски министър на външните работи Отокар граф Чернин (Chernin 2015: 308, 358, 363-366). Все пак новите идеологически нагласи създават допълнителни трудности пред българската дипломатия. В крайна сметка вследствие на общата геополитическа обстановка съвсем скоро Брест-Литовският и Букурещкият мирни договори губят значение. На 6 април 1917 г. САЩ се включват в Първата световна война на страната на Съглашението и това обещава предостатъчно да компенсира скорошната загуба на руския съюзник. **Откроява се важната тенденция на постепенната изолация и отслабване на Централните сили за сметка на увеличаването мощта на Съглашението.**

Контрастът между равновесието в развитието на военните действия по фронтовете, свръхнапрежението на икономическите системи на Централните сили и грешките в тяхното военно-стратегическо планиране оформят новата тенденция на идващото поражение на Централните сили в края на Световната война. Вътрешнополитическата нестабилност и неверието в успешен край на войната се изразява и в преговорите за сепаративен мир между Австро-Унгария и съглашенската дипломатия през 1917-1918 г. Докато в началото на войната германското главно командване временно обръща сериозно внимание на Балканите и прави необходимото за елиминирането на Сърбия и реализиране на пряка връзка с Османската империя, а след това и на Румъния, през последните години на Световната война македонският фронт е силно подценен. Съюзният договор с Германия и военната конвенция с двете империи поставят българската страна в неравностойно положение в ущърб на българските военностратегически и геополитически интереси, без право на самостоятелни действия. Това предопределя и „грешката“ през 1916 г. със спирането на настъплението към Гърция. Независимо от различните мащаби на България и империите от Централните сили, текстовете на съюзния договор и военната конвенция показват недостатъчната коректност на Германия и Австро-Унгария. Твърде общ характер имат редица положения за военните доставки, подпомагане с войски и др. Затова често пъти съюзническата помощ от тяхна страна се изразява с картечни взводове, артилерийски батареи, пионерни роти, безцеремонното вземане на и без това малките германски части от българските фронтове за нуждите на Главното командване на други фронтове.

Любопитна информация за тази практика намираме в дневника на майор Бончо Бончев, командир на 2-о артилерийско отделение от 13-и артилерийски полк на Дойранския фронт. Поради липсата на интензивни военни действия на този участък от фронта майор Бончев, както и войници по определен график, излиза в отпуск от 28 март до 30 април 1916 г. Това съвпада с подмяната на българските войски на този участък с германски части. Тази операция обаче се оказва повече символична, тъй като германските поделения се настаняват през февруари и втората половина на март, но се изтеглят през април. Т. е. при

връщането си от отпуск на 30 април майор Бончев среща интензивно изтеглящите се германски пехотни части и позициите отново се заемат от български войски. Този факт е много интересен, защото илюстрира и потвърждава германската тактика да участват на балканския военен театър с много малки, предимно технически части и прехвърлят по-съществените си военни сили на Западния и Източния фронт. Това става въпреки многото възражения и искания на българското Главно командване и цар Фердинанд. Подобно е положението и на Добруджанския фронт през есента на 1916 г. Мотивите на германското Главно командване са, че изходът от войната ще се реши на главните фронтове. Това по принцип е така, но през 1918 г. Македонският фронт се оказва слабото звено на оста Берлин – Виена – София – Константинопол и след пробива на Добро поле светкавично се ускорява крахът на Централните сили. През септември 1918 г. не могат да намерят навреме една дивизия, за да запушат пробива на Добро поле!!! Не искам да кажа, че ще спечелят войната, но при по-добра устойчивост на този фронт Централните сили биха могли поне да договорят по-приемливи условия за примирие или капитулация (Dnevnik 2021: 161-162).

Оказва се, че в този регион Централните сили, по-конкретно Германия, нямат макар и минимален стратегически резерв, което се оказва фатална грешка. Германската дивизия от Южна Русия закъснява и се включва само в потушаването на войнишкото въстание и обезпечаването на отпътуването на цар Фердинанд за Германия. През първите три дни пробивът на съглашенските войски е широк 15 километра и в дълбочина достига около 10 км. При това на Дойранския фронт българските войски по блестящ начин отблъскват съглашенското настъпление. На десния фланг многочислената българска армия в Западна Македония също се държи. Една или две комплектовани и качествени пехотни дивизии биха могли да запушат пробива и така българското командване би получило глътка въздух и възможност да организира отстъпващите военни части. В редица мемоари, научни изследвания, включително и в посочения дневник се изтъква германската надменност към българските офицери и войници. Това особено личало на контролираната от германците железопътна линия Ниш – Враня – Скопие – Удово, където германските военнослужещи не отдават чест на българските офицери. Според германския пълководец генерал фелдмаршал А. ф. Макензен съглашенският пробив на 15 септември, особено на сръбските войски, между реките Черна и Вардар довежда изненадващо бързо до пълното разпадане на българските войски, които след дългата военна умора, лошо облечени и незадоволително хранени, политически разложени и насъскани, тръгват назад. Освен това българското правителство „прекалено бързо“ тръгнало към примирието с Антантата в Солун. Относно общото положение на Централните сили Макензен уместно заключава, че пробивът на Източната армия на Македонския фронт предизвиква една заплашителна промяна (Mackensen 1938: 356-357). Опитният пълководец не обръща внимание на факта, че командването на Централните сили е подценило Македонския фронт и не разполага с удачно дислоциран стратегически резерв, за да може навреме да запуши пробива. Радомирската република завършва с неуспех, но цар Фердинанд се надява на военен преврат с помощта на германските войски. На 27 септември Ал. Малинов разбира, че царят и германското командване планират чрез генерал Жеков и генерал М. Савов да извършат военен преврат. Генерал Е. Лудендорф възлага на

армейската група на генерал фон Щолц, намираща се на запад от София, да изпълни операцията да пази царя от неговото правителство. Тази реакция на германските военни сили е твърде закъсняла или няма достатъчно сили, за да запуши пробива и се ориентира към охрана на цар Фердинанд и потушаване на войнишкия бунт. Закъснява и споменатата германска дивизия от Южна Русия. На 29 септември 1918 г. е подписано Солунското примирие. Според Тр. Митев премиерът Ал. Малинов експлоатира пробива на Добро поле за по-бързо излизане на България от войната. Освен това той не полага усилия за военно подобрене на положението на Южния фронт и не използва дошлите германски части за стабилизиране на фронта. По такъв начин България поставила началото на края на Първата световна война. На 2 октомври министрите обсъждат въпроса за абдикацията на царя. На 3 октомври царят предлага на началника на Софийската крепост генерал Ал. Протогеров да извърши военен преврат. След напразно очакване на 3 октомври цар Фердинанд подписва два манифеста – за абдикацията си и за заемането на престола от княз Борис Търновски (Spasov 2019: 121-123).

За да анализираме по-добре събитията на Македонския фронт и в България, следва накратко да се спрем на общата военна картина през 1918 г. В началото на 1918 г. се създава измамното впечатление, че съотношението на силите се променя в полза на Централните сили. Русия не е вече съюзник на Антантата и това дава възможност на германското Главно командване да прехвърли допълнителни сили от изток на Западния фронт и да се снабдява със суровини от източните области. По такъв начин акцентът отново се поставя върху търсене на решителна победа на Западния фронт. Какво е обаче цялостното военно-политическо положение? Германското Главно командване изтегля всички свои войски от Италианския фронт и ги прехвърля на Западния фронт. На практика Централните сили се намират на границата на изтощението и в тях вече се забелязва революционното отражение на революцията в Русия. Същевременно продоволствената и икономическата криза в държавите от Централните сили се развива на фона на по-силните и мащабни икономически ресурси на Антантата, както и на нейните военни възможности. Успоредно с това се задълбочават противоречията между Берлин и Виена по въпроса коя от двете сили и в каква степен ще наложи своите желания. Германските пълководци Хинденбург и Лудендорф се възмущават от факта, че Австро-Унгария не може да повиши и да направи по-ефективни своите военни усилия. Новият австро-унгарски император Карл гледа на положението от по-широк ъгъл и отлично знае, че неговата империя може да се спаси само чрез решителна стъпка към сепаративни преговори с Антантата, израз на което е т. нар. „Сикстус афера“. Възниква и въпросът дали Германия вече не се ориентира към накръняване на съюзния договор. На практика спазването на съюзните задължения означава за Виена бъдещо изчезване на Хабсбургската империя, докато за Германия нещата са по-други. Според Берлин обаче последното граничи с предателство (Gonda 1977: 352-378). В последна сметка император Карл проявява фатална нерешителност и притиснат от германците отива в Главната квартира в Спа, където подписва договор за дългосрочен съюз. По такъв начин императорът поставя съдбата на Хабсбургската държава в ръцете на велика сила, която е наясно, че губи войната.

Поредната неблагоприятна тенденция в развитието на Първата световна война и на българското участие в нея става постепенното затихване на нападателните усилия и преобладаването на отбранителните сражения. За българската страна това е факт – след отстъпването на Флорина и Битоля на Южния фронт героичните и ожесточени сражения имат отбранителен характер. **Проявяват се и първите важни признаци на цялостната военнополитическа криза на Централните сили.** През пролетта на 1917 г. гръцкият владетел Константин абдикира и правителството на Е. Венизелос предоставя на Съглашението цялата гръцка армия. Австро-Унгария води тайни преговори за сепаративен мир. С цел да изпревари концентрирането на пълните американски сили в Европа, германското Главно командване подготвя своята военна „лебедова песен“. За тази цел Германия с последни усилия изтегля войските си от Солунския и Италианския фронт на Западния фронт. На 7 май 1918 г. в Букурещ Централните сили подписват мирен договор с Румъния, който показва противоречията между съюзниците България и Турция, между България, Германия и Австро-Унгария. Още на преговорите в Брест-Литовск проличава старата истина, че злото не идва само. Изведнъж от изток идват отбелязаните вече популярни лозунги за „мир без анексии и контрибуции“ и „право на народите на самоопределение“. Те се посрещат отзивчиво от австро-унгарската дипломация. **Внезапно България трябва за пореден път да убеждава обзетите от досада съюзници, че се бори само за своето национално обединение – разбира се, без окончателен успех.** На 24 декември 1917 г. инструктира българския представител на конференцията Христо Попов относно българската позиция спрямо предложенията на съветската делегация за сключване на мир без анексии и контрибуции. Попов трябва да съобщи на германския представител Кюлман и на австро-унгарския Чернин, че българското правителство съжалява за техния отказ да се впишат в проекта за основи на военни искания при преговорите с Русия българските предложения, с което убиват възможността да се реализира българското национално обединение. Ако съюзниците на България отказват да се съобразят с българските предложения в преговорите с Русия, каква е гаранцията, че на бъдещите преговори с Антантата те ще бъдат защитени (Lechev 2007: 90).

На 21 юни 1918 г. д-р В. Радославов подава оставка и се формира кабинет от Демократическата и Радикалната партия начело с Ал. Малинов. През май 1918 г. съглашенските войски, включително гръцките, започват настъпление на Южния фронт, което показва, че военното щастие вече е на страната на Антантата. Въпреки че като численост и въоръжение разликата между съглашенската многонационална армия и българските войски не е фрапираща, българското командване не може да преодолее отбранителната тактика. Например съглашенските войски наброяват 630 000 души с 3 248 картечници, 2 348 автоматични пушки и 1 536 оръдия срещу 600 000 български войници с 2 720 картечници, 1 217 оръдия и 294 минохвъргачки (Spasov 2019: 118-119; Mirkov 2019: 212-214). Според друга публикация около 1 септември 1918 г. българската армия е нараснала общо до 855 175 души или 17% от цялото население на държавата, 34% от мъжете и 98% от работоспособното население – между 19 и 50-годишни. България заема второ място след Франция по процент на мобилизация на мъжете, т. е., подобно на положението през Балканската война, се потвърждава високата степен на мобилизация на мъжете, отговарящи на условията за военна

служба. Увеличава се броят на полковете, дивизиите и армиите. По-важен е фактът, че се въвеждат нови оръжия в артилерията, инженерните войски, картечните роти и авиацията. Особено атрактивни стават минохвъргачните и щурмови дружини. През 1916-1918 г. в армията има 7 700 офицери, но въпреки това към 1918 г. във войските се чувства недостиг от около 2 300 офицери. От Германия и Австро-Унгария са доставени 3 127 тежки картечници, 284 леки минохвъргачки, 162 средни минохвъргачки, 1 932 гранатохвъргачки, 8 огнехвъргачки и 528 оръдия. В трансформацията на българската армия през Първата световна война се открояват две тенденции – намаляване числеността на войските поради чувстващия се вече недостиг на човешките резерви и компенсиране на този недостиг с увеличаване на огневата мощ (Petrov 2019: 202). Както се вижда, има и доводи за продължаваща съпротива, макар и временна. В мемоарите си „България и световната криза“ бившият премиер д-р В. Радославов не прави ясна констатация и оценка на тежката военнополитическа криза през 1918 г., а се задоволява да коментира Добруджанския въпрос и др. проблеми на Централните сили, като лаконично описва основните събития през тази година (Radoslavov 1993: 203-217).

Освен това прехвърлянето на американски войски в Западна Европа става все по-интензивно. Към март 1918 г. във Франция има 329 000 американски войници и офицери, т. е. тенденцията за новото американско военно присъствие става все по-неблагоприятна за Централните сили. Затова германското командване решава да изпревари пълното дислоциране на американските армии и от март до юли 1918 г. предприема четири настъпления на Западния фронт. В резултат на това германските войски се озовават отново на р. Марна на около 70 км. от Париж, но това е „лебедовата песен“ на германската военна машина. На 18 юли 1918 г. обединените съглашенски армии започват мощно настъпление между реките Ен и Марна. Към 8 август германската армия загубва всички придобивки и понася големи загуби, като в плен попадат 150 000 немски войници. Тогава пълководците Хинденбург и Лудендорф признават, че войната е загубена и съветват политическите фактори да търсят възможности за мир. На 30 септември 1918 г., паралелно със Солунското примирие за България, в Германия се съставя ново правителство начело с Макс Баденски. На 4 октомври то се обръща към американския президент с молба за преговори за примирие на базата на прокламираните „14 точки на Уилсън“. Американската страна обаче предупреждава, че няма да има преговори, докато от престола не бъде отстранен кайзер Вилхелм II и бъдат приети и някои други условия. От 15 до 22 юни 1918 г. италианската армия провежда неуспешно настъпление на Италианския фронт. От юли до началото на ноември продължават успешните италиански атаки срещу австрийските войски. Италианските, френски и британски войски нанасят тежко поражение на австро-унгарската армия при Виторио-Венето и завземат Тальяменто, Трент и Триест. Около 300 000 австро-унгарски войници попадат в плен (Istoriya 1997: 664-665, 682-683, 687). **Вижда се, че пробивът на Добро поле от 15 септември 1918 г. не е нещо спорадично, въпреки че създава такова впечатление, а става на фона на общия неблагоприятен обрат на военните действия за Централните сили.** За разлика от началния етап на Световната война, през 1918 г. Германия е с толкова изчерпани ресурси, че вече не може да оказва подкрепа на периферните си съюзници. Например през 1915 и 1916 г. Германия

изпрати армии, които участваха във военните походи срещу Сърбия и Румъния, но след това прибягна към непрекъснато изтегляне на съществените си военни части от Балканите към съдбоносния Западен фронт и остави България в основни линии сама на също така немаловажния Македонски фронт.

* * *

Всъщност през 1918 г. ясно проличава „изцеждането“ на германските военни и материални ресурси и се потвърждава фактът, че Централните сили нямат възможности да издържат тоталната война с многобройните противници от Съглашението. През 1918 г. променливият характер на военните действия през Първата световна война се трансформира в решително надмощие и макар и трудна победа за държавите от Съглашението. Българската армия, въпреки сериозните трудности със снабдяването, изпълни по достоен начин своите ангажменти за елиминирането на Сърбия и Румъния и свързването на Централните империи с Османската империя, но тя обвърза своята съдба със съдбата на Централните сили. В чисто военно отношение българската армия не може да се дистанцира от плюсовете и минусите на въоръжените сили на Централните сили. През септември 1918 г. се реализира фаталното съчетание между максималното увеличение на мощта на съглашенските армии и максималния спад на възможностите на Централните сили. При това като че ли частният военен успех на Съглашението при пробива на Добро поле съвпадна с кулминационната точка на пацифистката и революционна пропаганда в българските войски. Към това трябва да прибавим и грешката на германското командване да остави този стратегически регион без стратегически резерв. Евантуално запушване на пробива при условие, че двата фланга на българските войски се държат успешно, обаче би довело само до временно стабилизиране на фронта, но би предоставило на дипломацията на Централните сили възможните по-добри предпоставки за предстоящите преговори за примирие. Мнозинството от посочените дотук основни тенденции имат негативни последици върху българските планове и надежди. България преследва изцяло задачата за своето национално обединение, но тръгна към нейното решаване в съюз с една империалистическа групировка, която се оказва губеща.

ЛИТЕРАТУРА

- Arhivite 2002:** Arhivite govoryat, № 20. Balgaria v Parvata svetovna voyna. Germanski diplomaticheski dokumenti. Tom I (1913-1915). Sofia: GU na arhivite pri MS/ Darzhavna agentsiya "Arhivi" [Архивите говорят, № 20. България в Първата световна война. Германски дипломатически документи Том I (1913-1915), София: ГУ на архивите при МС/ Държавна агенция „Архиви“].
- Chernin 2015:** Chernin, O. V. Parvata svetovna voyna. Sofia: Stefan Dobrev [Чернин, О. В. Първата световна война. София: Стефан Добрев].
- Dnevnik 2021:** Dnevnik na mayor Boncho Bonchev ot Doyranskiya front 1915-1916. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo "Paisiy Hilendarski" [Дневник на майор Бончо Бончев от Дойранския фронт 1915-1916. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“].
- Dzholl 1998:** Dzholl, D. Istoki Pervoy mirovoy voyny. Rostov-na-Donu: Feniks [Джеймс Джолл. Истоки Первой мировой войны. Ростов-на-Дону: Феникс].
- Gonda 1977:** Gonda, I. Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjaren 1916 - 1918. Budapest.

- Herre 1978:** Herre, F. Kaiser Franz Joseph von Österreich. Sein Leben – seine Zeit. Köln: Verlag Kiepenheuer Witsch.
- Hesus 2012:** Hesus, E. Vsichko, koeto tryabva da se znae za Parvata svetovna voyna. Sofia: Siela [Хесус, Е. Всичко, което трябва да се знае за Първата световна война. София: Сиела].
- Иchev 1990:** Иchev, I. Balgaria i Antantata prez Parvata svetovna voyna. Sofia: Nauka i izkustvo [Илчев, И. България и Антантата през Първата световна война. София: Наука и изкуство].
- Istoriya 1997:** Istoriya voyn XVII – pervaya chetvert XX veka. Tom 2. Rostov na Donu: Feniks, Moskva: Zevs [История войн XVII – первая четверть XX века. Том 2. Ростов на Дону: Феникс, Москва; Зевс].
- Iz tayniya arhiv 2001:** Iz tayniya arhiv na balgarskiya tsar Ferdinand I. Dokumenti za voennata i politicheskata istoriya na Balgaria. Sofia: Voенно izdatelstvo, № 115, shifr. telegrama ot tsar Ferdinand I do Str. Dobrovich, 28 yuli 1917, s. 142-143 [Из тайния архив на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България. София: Военно издателство, № 115, шифр. Телеграма от цар Фердинанд I до Стр. Добрович, 28 юли 1917, с. 142-143].
- Kartar 2010:** Kartar, M. Trimata imperatori. Edno semeystvo, tri imperii i patyat kam Parvata svetovna voyna. Sofia: Era [Миранда, К. Тримата императори. Едно семейство, три империи и пътят към Първата световна война. София: Era].
- Kashirin 2014:** Kashirin, V. B. Dozornye na Balkanah. Russkaya voennaya razvedka v stranah Balkanskogo poluoostrova nakanune i v godu Pervoy mirovoy voynu. Moskva: VIKMO-M [Каширин, В. Б. Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны, Москва-ВИКМО-М].
- Klark 2015:** Klark, K. Lunatitsi. Kak Evropa prekrachi praga na Parvata svetovna voyna. Sofia: Era [Кларк, К. Лунатици. Как Европа прекрачи прага на Първата световна война. София: Era].
- Lechev 2007:** Lechev, V. Balgaria na mirnite pregovori v Brest-Litovsk (1917-1918). Sbornik dokumenti. Predgovor, satavitelstvo nauchna redaktsiya V. Lechev. Veliko Tarnovo: Astarta [Лечев, В. България на мирните преговори в Брест-Литовск (1917-1918). Сборник документи. Предговор, съставителство и научна редакция В. Лечев. Велико Търново: Астарта“].
- Liddel 2009:** Liddel Gart, B. H. Pravda o Pervoy mirovoy voyne. Moskva: Yauza, Eksmo [Лиддел Гарт, Б. Х. Правда о Первой мировой войне. Москва: Яуза, Эксмо].
- Mackensen 1938:** Mackensen, A. Briefe und Aufzeichnungen des generalfeldmarschals aus Krieg und Frieden, Bibliographisches Institut in Leipzig.
- Markov 1995:** Markov, G. Golyamata voyna i balgarskiya klych za evropeyskiya pogreb 1914-1916 g. Sofia: Marin Drinov [Марков, Г. Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914-1916 г., София: Марин Дринов].
- Mirkov 2019:** Mirkov, A. Tragediyata na tsarskoto semeystvo. Tsaritsa Eleonora umira, a tsar Ferdinand I abdikira. – In: Moderniyat istorik 3. Balans, atraktivnost, vaobrazhenie. Sbornik po sluchay 80-godishninata na prof. d.ist.n.Andrey Pantev. Sastaviteli S. Denchev, N. Avreyski, D. Stoyanova. Sofia: Za bukvite – O pismeneh [Мирков, А. Трагедията на царското семейство. Царица Елеонора умира, а цар Фердинанд I абдикира. – В: Модерният историк 3. Баланс, атрактивност, въображение. Сборник по случай 80-годишнината на проф. д.ист.н. Андрей Пантев. Съставители Ст. Денчев, Н. Аврейски, Д. Стоянова. София: За буквите – О писменехъ].
- Mishev 2016:** Mishev, R. Parva svetovna voyna. – In: Mishev, R. Istoricheski eskizi. Chast II. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Мишев, Р. Първа световна война. – В: Мишев, Р. Исторически ескизи. Част II. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].

- Münkler 2014:** Münkler, H. Der Grosse Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt-Berlin
- Nikolay 1928:** Nikolay, V. Taynite sili. Mezhdunarodniyat shpionazh i borbata s nego prez Svetovnata voyna i dnes. Sofia: Pechatnitsa na Armeyskiya voenno-izdatelski fond [Николай, В. Тайните сили. Международният шпионаж и борбата с него през Световната война и днес. София: Печатница на Армейския военно-издателски фонд].
- Nikolay 2005:** Nikolay, V. Voennaya propaganda v Pervoy mirovoy voyne. – In: Nikolay, V. Taynye sily. Internatsionalnyuy shpionazh i borba s nim vo vremya mirovoy voyny i v nastoyashtee vremya. – Spetssluzhby v voynah i konfliktah XX veka. Kniga vtoraya. Moskva <https://psyfactor.org/lib/propaganda_12> (status 9.06.2022) [Николай, В. Военная пропаганда в Первой мировой войне. – В: Николай, В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. – Спецслужбы в войнах и конфликтах XX века. Книга вторая. Москва].
- Petkova 2016:** Petkova, V. Po-strashnata voyna (Propagandata prez Parvata svetovna voyna). – In: Parvata svetovna voyna i Balgaria prez 1916 g. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya, 4-7 oktombri 2016 g. Sofia, Blagoevgrad, Dobrich, Tutrakan. Sbornik s dokladi. Sastaviteli S. Stanchev, S. Radoeva. Sofia [Петкова, В. По-страшната война (Пропагандата през Първата световна война). – В: Първата световна война и България през 1916 г. Международна научна конференция, 4-7 октомври 2016 г. София, Благоевград, Добрич, Тутракан. Сборник с доклади. Съставители С. Станчев, С. Радоева, София].
- Petrov 2019:** Petrov, I. Transformatsii v balgarskata armiya po vreme na Parvata svetovna voyna (1914-1918). – In: Tsentralna Evropa i Balkanite XIX - XX vek. Sbornik v pamet na prof. Milcho Lalkov. Sastaviteli i redaktori I. Parvev, N. Kaychev, M. Baramova. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski” [Петров, И. Трансформации в българската армия по време на Първата световна война (1914-1918) – В: Централна Европа и Балканите XIX - XX век. Сборник в памет на проф. Милчо Лалков. Съставители и редактори И. Първев, Н. Кайчев, М. Баръмова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Radoslavov 1993:** Radoslavov, V. Balgaria i svetovnata kriza. Sofia: BAN [Радославов, В. България и световната криза. София: БАН].
- Riyd 2012:** Riyd, D. Voynata v Iztochna Evropa. Sofia: Stefan Dobrev [Рийд, Д. Войната в Източна Европа. София: Стефан Добрев].
- Spasov 2019:** Spasov, L. Balgarskata kriza – ot Dobro pole do Nyoy. Septemvri 1918 - noemvri 1919 g. – In: Balgaria i balgarite v novo i nau-novo vreme. Sbornik s nauchni izsledvaniya v chest na 70-godishninata na prof. d.i.n.Kalcho Kalchev. Red. M. Palangurski, L. Doncheva, A. Ignatova. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Спасов, Л. Българската криза – от Добро поле до Ньой. Септември 1918 - ноември 1919 г. – В: България и българите в ново и най-ново време. Сборник с научни изследвания в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Калчо Калчев. Ред. М. Палангурски, Л. Дончева, А. Игнатова. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].
- Stivansan 2008:** Stivansan, D. Istoriyata na Parvata svetovna voyna 1914 - 1918. Sofia: Riva [Стивънсън, Д. Историята на Първата световна война 1914 - 1918. София: Рива].
- Stoyanovich 2019:** Stoyanovich, P. Modernost i blagotvoritelnost zad propagandnata zavesa v Balgaria i Evropa: Igralniyat film “Boris Stimov” i uchastieto na balgarskoto tsarsko semeystvo v nego (1916 g.). – In: Moderniyat istorik 3. Balans, atraktivnost, vaobrazhenie. Sbornik po sluchay 80-godishninata na prof. d. ist. n. Andrey Pantev. Sastaviteli St. Denchev, A. Avreyski, D. Stoyanova. Sofia: Za bukвите – O pismeneh [Стоянович, П. Модерност и благотворителност зад пропагандната завеса в България и Европа: Игралният филм „Борис Стимов“ и участието на българското

царско семейство в него (1916 г.) – В: Модерният историк 3. Баланс, атрактивност, въображение. Сборник по случай 80-годишнината на проф. д.ист.н. Андрей Пантев. Съставители Ст. Денчев, Н. Аврейски, Д. Стоянова. София: За буквите – О писменехъ].